

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə araşdırmalarında Hüseyn Cavid

Lütviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com

Annotasiya. Məqalədə türkçülük-turançılıq məfkurəsi ilə yazıb-yaradan Hüseyn Cavid əfəndini M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə və başqa istiqlal mücahidləri ilə birləşdirən cəmiyyətdə yaşananların fonunda onun öz həmfikirilərindən geri qalmadığı konkret faktlar əsasında əksini tapmışdır. O, İstanbuldan göndərdiyi məktubunda da Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını alqışlamış və “onun gələcəyini daha parlaq gördüyünü” xüsusi vurğulamışdır.

Cümhuriyyət dövründə Bakıda müəllimliyə davam edən H.Cavid 1919-cu ildə Abdulla Şaiqlə birgə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı kitabı tərtib və nəşr etdirmişdir. Müəllifin fikrincə, bu kitabı bütövlükdə Türkiyə və Azərbaycanda ortaq ədəbiyyat tədrisinin yaradılmasına meylin əsas göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Cümhuriyyət dönməsinin tədris proqramlarında Cavidin həyat və yaradıcılığı ilə əlaqəli mövzuların yer almasının ən birinci səbəbi isə onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları ilə, xüsusən də M.Ə.Rəsulzadə ilə çox yaxın olması idi. Bu fikri M.Ə.Rəsulzadənin bacanağı olan Seyid Hüseynin qızı Qumral xanımın yazdıqları da təsdiqləyir.

Məqalədə qəlbi milli duyğularla coşub-daşan Hüseyn Cavidin böyük sənətkar olmaqla yanaşı, həm də böyük şəxsiyyət olması haqqında ətraflı söhbət açılmış və bir-birindən maraqlı faktlara istinad edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, siyasi lider, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, şair-dramaturq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.06.2024; qəbul edilib – 17.06.2024

Huseyn Javid in Mahammad Amin Rasulzade's researches

Lutviyye Asgerzade

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com

Huseyn Javid wrote and created with the ideology of Turkism and Turanism; and he didn't not lag behind his like-minded people in the society that united him with his mujahideen such as M.A.Rasulzade, Ali Bey Huseynzade and others in the background of what happened and in this article it is reflected in concrete facts. In his letter written from Istanbul, he welcomed the establishment of the Azerbaijan People's Republic and specially emphasized that “Its future is brighter”.

During the republic period Huseyn Javid who worked as a teacher penned and published the book “Literature Lessons” with Abdulla Shaig in 1919. According to the author this book can be appreciated as one of the main indicators of the tendency to create common literature teaching in

Azerbaijan and Türkiye. The first reason why contents related to the life and creativity of Javid were included in the educational programs of the Republic period was that he was very close to the founders of the Azerbaijan People's Republic, especially with M.A.Rasulzadeh. This thought is confirmed by Gumral, the daughter of M.A.Rasulzade's brother-in-law Seyid Huseyn.

In the article is dealt with the Huseyn Javid's being a great personality and national feelings and interesting facts from each other have been cited.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, political leader, Mahammad Amin Rasulzadeh, Huseyn Javid, poet-framer

Article history: received – 04.06.2024; accepted – 17.06.2024

Giriş / Introduction

Türkçülük, turançılıq məfkurəsi ilə yazıb-yaradan Cavid əfəndinin “rəngarəng yaradıcılığında insan və onun taleyi çağdaş mühitimizin istəkləri sorağında romantik üsulda ortaya qoyulurdu” [12, s.458] ki, bunlar da Cavid əfəndini Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə və başqa istiqlal mücahidləri ilə birləşdirirdi. Cəmiyyətdə yaşanan dəyişmə və inqilablara şahidlik etmiş Cavid əfəndinin də bu sahədə öz həmfikirlərindən geri qalmadığı, mübarizəni əsas vasitə hesab etdiyi barədə ətraflı məlumat verilir. Cavid əfəndinin 1918-ci ildə “Bakıətrafi fəhlə, qırmızı əsgər, kəndli və

matros” şurasının “Əxtarı”nda “Haqqını sən mübarizə ilə alarsan” şeirinin vərəqələr halında yayılması bunun təsdiqidir. İstanbuldan yazdığı məktubunda böyük bir uzaqgörənliklə “Qafqazın (Azərbaycanın – Əsgərzadə L.) istiqbalını İrana nisbətdə daha ziyadə parlaq gördüyünü” [5, s.269] vurğulayan şair bu qənaətdə yanılmamışdı. Çünki bu sözlərin yazıldığından az sonra nəinki Azərbaycanda, hətta bütövlükdə Şərqdə ilk dəfə olaraq demokratik, dünyəvi, sivil dəyərlərə malik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdu.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanda Cavid əfəndi doğulub-böyüdüyi Naxçıvanda idi. Bunun da müəyyən səbəbləri vardı. I Dünya savaşı zamanı (1914-1918) Bakıda yaşayan Cavid əfəndi tarixə “31 Mart 1918. Bakı soyqırımı” adı ilə düşən hadisələr zamanı Bakıda yaşadığı “Təbriz” mehmanxanasındakı 21 №-li otaqdan ermənilər tərəfindən əsir alınmış və möcüzə nəticəsində sağ qalan şair Ənzəliyə, oradan Təbrizə, Təbrizdən Naxçıvana getmişdir” [16, s.42]. Daşnaklar tərəfindən yandırılan “Kaspi” mətbəəsində şairin səkkiz min nüsxə kitabı yandırılmışdı. Ədib Cümhuriyyət dövründə yazdığı yeganə əsəri olan “İblis” faciəsini də 1918-ci ildə bu acı təsirlər altında Naxçıvanda yazmışdır.

1918-1919-cu illərdə Bakıda olduğu kimi, Naxçıvanda da ictimai-siyasi durum çox ağır idi. Belə ki, Balkan savaşı dövründə ərəzi iddiaları iflasa uğrayan erməni ideoloqları I Dünya müharibəsində yenidən çar Rusiyasının təhrikilə mü-

barizəyə başlayarkən Naxçıvan yenidən hədəf seçilmiş, Dərələyəz, Şərur, Vedibasar və Qarabağ mənfur erməni işğalçıları tərəfindən savaş meydanına çevrilmişdi. Bu zaman Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlər: Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanskilər, Eynəli bəy Sultanov, Əli Səbri Qasimov, Əziz Şərif, Behbud ağa Şahtaxtinski, Mir Heydərzadə, S.Əsgərxanov, Bağır Rzayev, S. Cəmilinski, Kəlbəli xan, Kərim xan, Xəlil ağa Hacılarov və Cavid əfəndi də birləşərək mübarizə aparırdılar. Xəlil ağa Hacılarovla Hüseyn Cavid əfəndi Naxçıvanın İrəvana birləşdirilməsi probleminin qarşısının alınmasında xüsusi səy göstərmişdilər. Xəlil ağa Hacılarovun ən çox məsləhətləşdiyi ziyalılardan olan Hüseyn Cavid əfəndi ingilis generalının əhali arasında sorğu aparılmasını tövsiyə edən təklifinə qəti şəkildə etiraz etmişdir. Xəlil ağa Hacılarovun yazdığına görə, Hüseyn Cavid əfəndi erməni və ingilislərin bu mənfur siyasətini belə səciyyələndirmişdir:

“Bu, Naxçıvanı işğal edə bilmək üçün ermənilərin yeni propaqanda planıdır. Biz buna qarşı ciddi mübarizə aparmalıyıq. Mən belə bir rəy sorğusunun əleyhinəyəm” [15, s.79].

1918-ci ildə Türkiyə silahlı qüvvələrinin Şərqi Anadoludakı komandanlığına edilən müraciətdən sonra may ayının 16-da kiçik bir heyətlə Nuru Paşa, avqustun 7-də isə Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvana gəlməsi ilə yerli əhali kütləvi qırğından xilas edilir. Xalqın ən ağır günlərində siyasi hadisələrin mərkəzində, xalqı ilə birlikdə olan Cavid əfəndi 1919-cu ildə Bəhram xan Naxçıvanski ilə birlikdə Naxçıvandan Bakıya xüsusi missiya ilə gəlir. Onun “1918-ci ildə Bakıdan gedişi və bura təkrar qayıdışı ictimaiyyətin ciddi maraq dairəsində olan məsələydi. Hüseyn Cavidin Naxçıvana gəlişi heç də dönə-dönə qeyd edildiyi kimi, sırası bir müəllim missiyasına bənzəmir. Budəfəki (və həmişəlik) dönüşündə Cavid daha çox siyasi müstəvidə görünür və 1918-ci ildə Bakıya Naxçıvanın, daha doğrusu, Cənubi Qafqazın rəsmi nümayəndəsi statusu ilə gəlir. Cənubi Qafqazın və Naxçıvanın siyasi-hərbi çıxarlarını müzakirə etmək üçün Bakıya gələn dörd nəfər nümayəndədən biri, “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 18 fevral tarixli məlumatında bildirildiyi kimi, Araz-Türk Hökumətinin Xariciyyə naziri Bəhram xan Naxçıvanski idi, digər üç nəfərdən biri isə Hüseyn Cavid olmuşdur” [18, s.149]. Qəzet 9 mart 1919-cu ildə eyni faktla bağlı yazır: “Bir sənəyə yaxın bir sürədir arzuladığımız məşhur şair Hüseyn Cavid əfəndi həzrətləri, yenidən şəhərimizə varid olmuş və dünən idarəmizə təşrif gətirmişdir. Hüseyn Cavid əfəndi, üç yoldaşıyla bərabər, sabiq Araz Türk hökuməti və sonra millətin ümumi rəyi ilə Azərbaycanın bir qismi elan edilmiş olan Cənubi Kafkasya tərəfindən müəyyən vəkalət və vəzifə ilə gəlmişlər” [6]. “Məzbur rəsmi protokolu Azərbaycan hökumətinə təqdim edərək cavabını və nəticəsini qayıdıb Naxçıvan hökumətinə və cəmətinə bildirməkləri üçün hər birinə yol xərci olaraq cəməət pulundan beş min manat verməklə, Naxçıvan tərəfindən deliqat olaraq Hüseyn Cavid əfəndi və Bağır Rzayev cənabları seçilib göndərildilər” [6]. Hadisələrin canlı şahidi L.Hüseynzadə yazır ki, “toplantıda Azərbaycandan maddi, mənəvi və əsgəri yardım istəmək haqqında bir qərar qəbul edilmişdir. Qərarın Bakıya – Azərbaycan hökumətinə çatdırılması və

Naxçıvanın sosial-siyasi durumu haqqında ətraflı məlumat vermək üçün oraya bir təmsilçi heyəti göndərilməsi qərara alınmışdır. Bu toplantıda hökumət təmsilçisi olaraq başda Araz-Türk hökumətinin xarici işlər naziri Bəhram xan olmaqla, hökumət üzvləri – Mirzə Abbas Qədimov, Əli Səbri Qasimov və geniş xalq kütləsi tərəfindən sevilən Hüseyn Cavid təmsilçi seçilmişdi. 1919-cu il, mart ayının əvvəllərində Araz-Türk hökuməti tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinə göndərilmiş ilk təmsilçilər Azərbaycan dövlətinin başçısı Fətəli xan Xoyski ilə görüşmüş, xalqın qərarını çatdırdıqdan sonra, Naxçıvanın erməni işğalı təhlükəsi qarşısında qaldığını və təcili yardım göstərilməsini xahiş etmişlər” [15, s.79]. Bir neçə gün sonra təmsilçilər Naxçıvana dönsələr də, Cavid əfəndi Naxçıvana dönməmiş, Bakıda qalmışdır. Qəlbi milli duyğularla dolub-daşan Cavid əfəndinin Bakıda qalması, cümhuriyyəti quranlarla birlikdə olması təbii idi. Çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quranların bir çoxu – xüsusən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Cavid əfəndinin yaxından tanıdığı insanlar idi. 1937-ci ildə istintaq dindirilmələrində Hüseyn Cavid əfəndi Cümhuriyyət dövründə M.Ə.Rəsulzadə ilə heç bir əlaqə və yaxınlığın olmadığını desə də, əslində, həmin illərdə Cavid əfəndi ilə M.Ə.Rəsulzadə arasında isti münasibətlərin mövcudluğunu təsdiq edən faktlar vardır. Rəsulzadənin bacanağı olan Seyid Hüseynlə Hüseyn Cavid əfəndinin yaxın dostluqları, hətta “Hüseyn Cavid Bakıya köçəndən sonra Mişkinaz xanımınla birgə ilk yay mövsümünü Seyid Hüseynin Novxanıdakı bağında keçirmələri”, bu görüşlərdə M.Ə.Rəsulzadənin də iştirak etməsi kimi dəlillər vardır. “Hüseyn Cavidlə M.Ə.Rəsulzadənin dostluğu” barədə Seyid Hüseynin qızı Qumral xanım da öz memuarlarında bəhs etmişdir. Bu fikrə ən obyektiv münasibəti Hənəfi Zeynalli 1937-ci ildə istintaqa verdiyi cavabında bildirmişdir: “Azərbaycanın türklər tərəfindən işğalı zamanında təbliğat aparın Cavid Müsavatın ideoloqudu”. Hənəfi Zeynallının bu fikirlərinə haqq qazandıran tədqiqatçı A.Turan yazır: “Hənəfi haqlıdır, çünki Cavid Müsavat Partiyasının üzvü olmasa da, Müsavat hökumətinin baş ideoloqlarından bir kimi tanınır və qəbul olunurdu. Müsavatın təqib etdiyi ortaq ədəbi türkcənin daha ardıcıl yaradıcısı və tərəfdarı da Hüseyn Cavid olmuşdur”. Şairin Cümhuriyyət dövründəki

zəngin fəaliyyətini izlədikdə bu sözlərinin həqiqət payı daha da artır. Belə ki, Cavid əfəndi 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci ildönümü münasibətilə Gəncədə keçirilən mərasimə də dəvət almış, həmin tədbirdə iştirak etmişdir. Elə həmin ildə (1919) Hüseyn Cavid əfəndi ilə Abdulla Şaiq birlikdə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı kitab tərtib edib çap etdirmişlər (kitabda Cavid əfəndinin tərcümeyi-halı verilmişdir). Kitab birbaşa “Türkiyə və Azərbaycanda orta ədəbiyyat tədrisinin, ümumiyyətlə, orta məktəbin yaradılmasına meylin əsaslı göstəricilərindəndir. 1919-cu ildə “Yaşıl qələm” dərəcəsinə üzv qəbul olunan şair “Yaşıl qələm” cəmiyyətinin 1920-ci ilin martında keçirilmiş qurultay səviyyəli toplantısına dəvətli olan 80 nəfər nümayəndədən biri olmuşdur. Bəzi mənbələrdə “Cavid Müsavatı qəbul etmədi və onun yalançı milli birlik şüarına inanmadı. Amma müsavətçilər ondan istifadə etməkdən çəkinmədilər” [7, s.288] – kimi fikirlər yer alsada (C.Cəfərovun ideologiyasının təsiri ilə yazdığı bu sözlərin həqiqətlə heç bir əlaqəsi yoxdur), “Cavidin Müsavat Partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə ilə gözəl münasibətləri olmuşdur” – hökmünü verənlərin fikirləri həqiqətə daha çox yaxındır.

Cavid əfəndinin yaradıcılığında Cümhuriyyət idealları: “İki əsrin və iki imperiyanın hüdudunda böyüyən” [21, s.21] Cavid əfəndinin dünyagörüşünün formalaşmasında üç böyük mədəniyyət mərkəzinin – Naxçıvan, Təbriz və İstanbulun böyük rolu olmuşdur. Yaradıcılığında İslam peyğəmbərinin, Şərqi fəhminin, Şərqi şairinin, Şərqi hökmdarının, Şərqi filosofunun qüsuruz obrazlarını yaradan Cavid öyrəndiklərinə və inandıqlarına ömrünün sonuna qədər sadıq qalmışdı. Sovetlərin ideoloji yönəticiləri ondan israrla sovetləri öyməsini tələb edərkən o, yaradıcılıq konsepsiyasını bu şəkildə ifadə etmişdi:

Bən fəqət hüsni-xuda şairiyim

Yerə enməm də, səma şairiyim. [3, s.194]

Allahsız, imansız sovetlər cəmiyyəti və “Hüsni-xuda” şairi. Paradoks deyilmi? Məfkurəsinə və “sənətkar vicdanına” sadıq qalmış Cavid əfəndi yazdıqlarında nə sovetləri, nə də sovetlərin gətirdiyi yad mədəniyyəti, yad dili, yad musiqini qəbul etmirdi, qətiyyətlə sovetlərə qarşı çıxırdı. Bəzi sovet tənqidçilərinin Cavid

əfəndinin sovetlərin cəbhəsinə keçdiyini iddia etmələrinin heç bir əsası yoxdur. “Şeyx Sənan”la (1914) Azərbaycan səhnəsinə təsəvvüfü gətirən Cavid əfəndi “Peyğəmbər”lə (1922) İslam Peyğəmbərini, “Topal Teymur”la (1926) türk cəngavərlərini gətirmişdi. Sovetlərdən, Stalindən, Lenindən yazmadığı üçün Cavid əfəndiyə qarşı tənqid günü-gündən kəskinləşmiş; “böyük quruluşumuzdan yazmaqdan, gedib əski tarixi şeylərə əl atır”, – şəkildə suçlanmışdı. Əslində, bu “suç”lamaların həqiqət payı çoxdur, çünki Cavid əfəndi nəinki sovetləri alqışlamır, öymürdü, əksinə, onlara qarşı çıxırdı. Bolşeviklərin Azərbaycana işğalının 2-ci ilində rusa etiraz olaraq mövzunu İslam tarixindən aldığı “Peyğəmbər”i, 3-4 il sonra “Topal Teymur”u yazmaqda ruslara qarşı “mən türkəm”, – deyərək “qiyam” edirdi. “Zülmətə qərqli olmuş dünyada Cavid əfəndinin üzünü Hz. Məhəmmədə tutması” və “sovet cahiliyyəsi dövründə “Peyğəmbər”də “Allaha söykənib sosial qiyamına başlaması” [19, s.143] “suç” sayılmış, “başdan-ayağa dərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi mənası olan həqiqətlərlə, rəmzlərlə, eyhamlarla dolu” [13, s.194] olan “Peyğəmbər”i tənqid hədəfinə çevirmiş ədib sovet dövründə İslamın təbliğində günahlandırılmışdı: “Cavidin adı çəkildikdə gözümüz qarşısında bir sıra ölməz tiplər, obrazlar, səhnələr gəlib keçir. Budur, Topal Teymur və Yıldırım Bəyazitin məğrur başları, çilgən bir ehtirasın, saray intriqalarının qurbanı Səyavuş... Budur, Peyğəmbər... Hamısının ardınca da ağır addımlarla qocaman filosof Xəyyam gəlir”.

Sovetlərin yarandığının ilk illərində, çətin bir şəraitdə şairin türk tarixinə üz tutması milli fikir və duyğularının təbliğinə xidmət edirdi. Məsələn, ədib “Topal Teymur” əsərinin sonunda “Avropa dövlətləri həmişə fürsət gözləmiş, dünyada müharibə alovlarını qızışdırmışdır” fikrini xüsusi vurğulayır. Bu baxımdan əsərdə Divan bəyinin “Əvət dün İspaniya səfiri də bu nöqtəni qeyd edirdi və böyük xaqanın fəzilət və məharətlərindən saydıqca dili ağzına sığmırdı”, – sözlərinə Teymurun verdiyi cavab çox ibrətamizdir: “Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz aslanlar yuvası olaraq qalmamalı. Əvət, qoy düşmənlərimiz görsünlər ki, türk övladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaratmaq

dan da zövq alır” [4, s.317]. Ə.Hüseynzadə xristian dünyasının “at oynatmaq” (“Siyasəti-fürusət”) siyasətinin türk dünyası üçün böyük təhlükə olduğunu vaxtında duymuşdu. “Cavid də Avropanı “gözü” ilə görənlərdən idi. Ona görə də Əli bəy ehtiyatlılığı sanki Cavidə keçmişdi” [12, s.460].

1926-cı ildə, yəni sovet hökumətinin hələ altı yaşı olanda baş tutmuş I Türkoloji Qurultayda sonradan Cavid əfəndinin başına bəla olacaq türk mövzusu məhz Əli bəy Hüseynzadənin dilindən qurultayda səslənmişdi. Bu, bəlkə də böyük Azərbaycan oğlunun öz vətəninə bu dərəcədə vacib bir əhəmiyyət kəsb edən son məruzə – xitabı, sanki rus faşizminə hayqırtısı idi: “Bilirsiniz?! Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?! Öz böyük ustadından; “Əli bəy Hüseynzadədən aldığı qeyri-adi ideya gücü və əlahiddə istedadı ilə bu “imanlı qoca ilə çiyin-çiyinə addımlamaq hüququ əldə etmiş” Hüseyn Cavid isə “Topal Teymur”da yazırdı: “Bana baq, Olqa! Sən bizdən nə istiyorsun? Artıq yetişir, dəf ol! Türküstan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabançılara yer yoq... Eşidiyormusun?” [4, s.320].

Bolşeviklərə “dəf ol, Türküstan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabançılara yer yoq”, – deyə yol göstərən dilinə, üslubuna, düşüncələrinə görə, Cavid əfəndi kimi “nam” alan şair Sovet dönməində “İstanbul müməssili” olaraq görünmüş, təqib və tənqid olunmuşdu, çünki bolşeviklərə türk təfəkkürü ilə düşünən, türk dilində yazan, ən əsası da Böyük ədəbiyyat yarıdan sənətkar lazım deyildi.

İsmayıl Qaspiralının ortaya qoyduğu “bölünmüş türk dövlətlərinin yalnız bir lisanda birləşməsi ilə Turanın yaranması gerçəkləşə bilər”, fikrini hər zaman müdafiə etmiş, israrla həyata vəsiqə almasını istəmiş, İttihadın dildən başlanma biləcəyinə bütün qəlbiylə inanmış Cavid əfəndinin “yaratıcılığında bizim məfkurə müəyyənliyimiz, əxlaqımız, kültürümüz, ruhumuz rus müdaxiləsindən qurtulmağa, azad olunmağa başlayır” [20, s.131]. “Cavidin fəlsəfəsi, onun dil siyasətinin – sistemli dünyagörüşünün, məfkurəsinin dilidir. Onun dilinin romantik və ədəbi mahiyyətindən çox, siyasi-məfkurəvi bir mahiyyəti vardı” [20, s.130]. Ömrünün sonuna qədər Turan ədəbi dilinin qurulması uğruna mücahidə etmiş Cavid əfəndi əsərlərində yalnız İstan-

bul türkcəsinə aid sözlər istifadə etməklə qalmamışdı. Cavid əfəndinin dili “Bütün tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə İstanbul türkcəsinə uyğundu. Avropa mənşəli alınma sözlər belə Cavidin dilinə çağdaşları kimi rus dilindən deyil, Türkiyə türkcəsindən keçmişdi. Cavidin dil məsələsində tutduğu yol, istifadə etdiyi Ortaq Dil Rza Təvfik Bölükbaşı, Yurdakul və Göyalpın dilindən fərqlənməyən, anlaşılıq bir türkcə idi. Cavid əfəndi Sovet Azərbaycanı dövründə milli kulturu, milli ruhu, Türkcülü-yü-Turançılığı beynəlmiləl proletar mədəniyyətinə qarşı mübarizə edənlər arasında fərqli idi. Onun türkcülü-yünün nəticəsi idi ki, Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etdiyi zamanda belə bu ideologiyadan vaz keçməmiş, yaşam və yaradıcılığında bu ideologiyaya yaşatmağa çalışmışdı. Məsələn, Cavid əfəndinin sovetlər dönməində qələmə aldığı “Topal Teymur”u milli məzmununa görə, SSRİ rəhbərlərini bir xeyli məşğul etmiş, Türkün qəhrəman fəhləri – Əmir Teymur və Yıldırım Bəyazitin səhnəyə gətirilməsi yaxşı qarşılanmamışdı.

Cavid əfəndi əsərdə Əmir Teymurun dilindən bir Türk-Turan hökmdarının hansı xüsusiyyətləri daşmasının başlıca əlamətlərini göstərməklə qalmamış, iki Türk hökmdarının müharibə etməsinin əleyhinə olmuşdu, çünki Turan adlı Vətəndə iki Türk böyüyünün müharibə etməsi yalnız Turanı parçalamağa xidmət edir. Bu mənada Divanbəyinin dilindən Teymura deyilmiş sözlər çox dəyərlidir: “Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsində əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birer qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışarsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan yararlanan əcnəbi dövlətlər Türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur” [4, s.317].

Teymurla Yıldırım Bəyazit arasındakı tarixi savaşı sonuncunun dilindən bir tərəfin deyil, bütün Türk millətinin məğlubiyyəti kimi dəyərləndirən ədib yazır: “Bu zəfər Türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. Ah, doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu” [4, s.366]. Müharibədə qalib tək olur. Bu müharibədə qalib Əmir Teymurdur. Lakin Teymurun əsir aldığı Yıldırım Bəyazitə fəzilətlə yanaşması, “ehtiramda Yıldırıma qusur edilməsin”, – deyə təlimat verməsi, əsl Şərq fəthi kimi hərəkət edərək “basdığın kəsməməsi”

kimi hadisələrdə Cavid əfəndinin milliliyi və humanizmi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bəzi mənbələrə görə, Yıldırımı əsir götürən Teymur onu qəfəsə qoyub yanında gəzdirirmiş. Lakin türkün türkü bu münasibəti qəlbi Turan eşqi ilə coşub-daşan Cavid əfəndi tərəfindən qəbul edilmiş idi. Onun Yıldırımı məğlub olanda da məğrur, Teymuru qalib olanda da əsirinə fəzilətlidir. Cavid əfəndi yalnız “Topal Teymur”da deyil, “Səyavuş” və “Xəyyam” əsərlərində də “günün həqiqətlərini deyə bilmək üçün tarixə sığınmış”, Türk tarixinin müxtəlif dövrlərini əks etdirmişdir. Ədib “Səyavuş”da hadisələri miladdan öncəki 624-cü ilinə götürməklə əsərin timsalında özünün ən qədim Türk tarixinə istinad edən əsərini yaratmışdır” [16, s.208]. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Cavid əfəndinin “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, İblis və “Səyavuş” pyeslərini təhlil edərkən ədibin sovet cəmiyyətində tarixə sığınmasını, günün həqiqətini deyə bilməsi” [17, s.35-36] – kimi dəyərləndirmişdir. Mövzusunu “Şahnamə”dən aldığı Səyavuş əsəri Cavid əfəndiyə Türk tarixinin, Türk cəmiyyətinin daha qədim dövrlərinə istinad etmək imkanı qazandırmışdı. O, Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına “toqunmaq”la, əslində, Alp Ər Tonga və Turan, Türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran-Turan sorunlarını açıq şəkildə araşdırmaq imkanı, Türk – İran, yəni Çin imperiyasının türklərə münasibəti barədə söz söyləmək fürsəti eldə etmişdi. Tədqiqatçı A.Turanın fikrincə, “Türk tarixinin və cəmiyyətinin daha qədim dövrünə müraciət imkanı verən “Səyavuş” əsərinin Türk yaddaşının 30-cu illərdəki ətalət burulğanından xilas edilməsi, milli yaddaşın oyandırılması naminə Hüseyn Cavidin ən böyük savaşı”, hətta bir sıra hallarda “Səyavuş”u 30-cu illər Azərbaycanının faciəsini və problemlərini incələyən bir əsər kimi” [18, s.208] dəyərləndirmək də olar:

*Yetər çıldırdınız, hökumət! – deyə,
Evləri yıxdınız, ədalət! – deyə.
Söylə, övündüyün ədalət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu?* [4, s.251]

Firdovsinin əruzla yazdığı “Şahnamə”ni Cavid əfəndinin hecəda yazması da əsərin milli mahiyyət daşımaya səbəblərindən biri sayıla bilər. Çünki hecanın ilk nümunələri Səyavuş dövründə yaradılmışdı. Məsələn, bu dövrdə Alp Ər

Tunganın ölümünə söylənən ağılar heca ilə söylənmişdi” [18, s.208].

Əslində, mütəfəkkir sənətkarın milli istiqlal ideologiyasının təbliğatı yapılan “Səyavuş” əsəri, demək olar ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” siyasi fəlsəfi əsərinin bədii dildə ifadəsidir. Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli ideologiyasının mahiyyətini əks etdirən “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Səyavuş Azərbaycanı təmsil edir. Fars şairi Firdovsinin “Şahnamə”sini oxuyan və paralellər apararaq Firdovsinin qəhrəmanı Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə bənzədən Rəsulzadənin qənaətinə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşla, Rusiya və İran arasında bölüşdürülməyən Azərbaycan eyni taleyi yaşayır. Yalnız Firdovsinin Səyavuşundan fərqli olaraq, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı idealının bir gün azadlığa qovuşacağı əsərdə inamla vurğulanır. Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasında türklərin əsas rol oynadığını vurğulayan Rəsulzadənin fikrincə, onların öndərliyi ilə Turanın mərkəzində Azərbaycan adlı bir ölkə yaranmışdır ki, yeni Turanın açarı ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudur” [17, s.61].

Türk qəhrəmanı Səyavuşun ölümünü – Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını Rəsulzadə kimi, Cavid əfəndi də Turan üçün zərbə hesab eləmiş və Turan elinin vəziri Piranın dilindən bunu belə ifadə etmişdir: “Sakın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq. Qəlbindən yaralar bütün dünyanı. Anıldıqca ağlar qoyar Turanı” [4, s.289]. Rəsulzadə kimi, Cavid əfəndinin fikrincə də “Səyavuşun mücadiləsi Azərbaycanın mücadiləsi, millilik və müstəqillik uğrunda mübarizədir” [17, s.62]. Cavid əfəndinin “Səyavuş” əsərində verdiyi mesaj bu idi; Türk-Turan birliyi gerçəkləşsə, heç bir millət ona üstün gələməz. M.Ə.Rəsulzadənin, “Cavidin “Səyavuş”unda dərin mənalı fəlsəfi fikirlər vardır”, – sözləri bu fikri daha da gücləndirir [17, s.61]. “Peyğəmbər”i isə bolşevizm şəraitində yazarın kəndi düşüncələrini söyləməyə fürsət aradığını göstərə bilmək üçün son dərəcə gözəl əsər” kimi dəyərləndirmiş Rəsulzadənin əsərdə ədibin vətən sevgisinin, yurd duyğusunun güclü ifadə edildiyini vurğulaması, Peyğəmbərin dilindən

söylənmiş bu misraları nümunə göstərməsi çox diqqətçəkicidir:

*Şu qılinc, bir də bu mənalı kitab,
İştə, kafi sizə... yox başqa xitab.
Açar ancaq bu kitab el gözünü,
Siləcəkdir bu qılinc zülm izini.
Haqq, vətən, zəvqi – səadət, cənnət,
Həp kılinc kölgəsi altında, əvət!* [3, s.296]

Cavid əfəndinin əsərləri (“Topal Teymur”) vəsitsilə Azərbaycan teatr səhnəsinə türk fatehləri ilə, Türk erasından sonrakı dövrə götürdüyü “Xəyyam”ı ilə isə bir çox tarixi şəxsiyyətlər: Xəyyam, Alp Arslan, Nizamül-mülk, Məlikşah, Sabbah və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatına qədəm qoyurdu. Millətin faciəsini yaşadığı qorxunc, Allahsız, Peyğəmbərsiz sovetlər cəmiyyətində Cavid əfəndinin ölümü gözə alaraq bolşeviklərə İslam Peyğəmbərini, Türkü, Turanı anlatmasının nüvəsində onun məfkurəvi ideyaları dayanırdı. Bu da təbii idi, çünki “Cavid mənəviyyəti Türk sözü, Türk qüruru, Türk keçmiş və Türk gələcəyi ilə daha sıx bağlıydı” [9, s.147]. Yaradıcılığı məfkurəsinə xidmət edən Cavid əfəndinin “Maral” əsərində yaratdığı Türk obrazı diqqətçəkicidir: “Oğlum, sən bir baba iyidsən. Sən bir Türk oğlusun, mərt oğul kəndi kökünü unutmaz. Ər oğlu ər ol. Sözlərimi unutma! Heysiyyətli bir baba igid, nə oynar, nə gülər, nə də ağlar, çünki oynamaq cingənələrin işidir, gülmək çocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır. Bir Türk, çadırda doğar, savaşa ölür” [3, s.85].

Özündən-kökündən qopanlar isə ədibin “Uçurum” əsərində Uluğ bəyin dilindən nəсібini alır:

*O gün ki İstanbulda,
Gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə Türk evladı,
Uçuruma yaqlaşdı.* [2, s.402]

Türkün kökündən qopmasından narahatçılıq duyan Cavid əfəndi Türk milləti üçün istəklərini “İxtiyar bir türkün vəsiyyəti” şeirində də dilə gətirir:

*Bir millətin tarixidir, kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz, əskik olmasın.*
[1, s.54]

Mütəfəkkir sənətkar “Oğuz-Türk xalqlarının birliyini, həmrəyliyini bir ideologiya kimi irəli sürürkən bu xalqların tarixi köklərini, mənşə bağ-

lılığını, keçmiş qəhrəmanlıq səhifələrindəki müş-tərəkliyi ön plana çəkirdi” [10, s.11]. Bir tərəfdən də o, “Azərbaycan səhnəsinə Türkcə danışan obrazlar çıxarmaqla bu ideologiyaya xidmət etməkdə idi. Onun cocuq qəhrəmanları yalnız Türkcə danışmırdı, düşüncə etibarını ilə də əsl türkdü; “Qız məktəbində” şeirindəki Gülbahar, “Öksüz Ənvər”indəki Ənvər kimi” [1, s.39-46].

Ümumiyyətlə, Cavid əfəndinin şeirlərində və teatr əsərlərində yaratdığı silsilə obrazların ideoloji sistemi Türklük nəzəriyyəsinin, Milli ideologiyanın bütün tərəflərini əks etdirir. Millilik, Türklük, Turançılıq anlayışını anlamaq üçün Cavidin yazdıqlarını misra-misra, obraz-obraz təhlil etmək yetərlidir, çünki “Cavid yalnız filosof şair-yazar deyil, eyni zamanda böyük nəzəriyyəçidir, ideoloqdur” [14, s.17].

Cümhuriyyət ideallarını yaradıcılığında yaşatması, qərəzli fikirlərin, iftiralərin söylənməsi, sovetləri qəbul etməməsi, alqışlamaması ədibin həbsi ilə nəticələnmiş, iki il bir ay çəkmiş istintaq prosesi, 1939-cu il iyun ayının 9-da keçirilmiş xüsusi müşavirədə onun “antisovet təşkilatında iştirakına və təbliğatına, müsavətçi pantürkist, əksinqilabi təşkilatın üzvü, əksinqilabi fəaliyyətinə, ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə, pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə” 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməklə başa çatmış, islah-əmək düşərgəsinə göndərilməsi qərara alınmışdır. 1939-cu ildə Sibirə sürgün edilmiş Cavid əfəndi 1941-ci il, dekabrın 5-də Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində, əlillər xəstəxanasında 59 yaşında vəfat etmişdir. Digər repressiya qurbanları kimi, 1956-cı ildə Cavid əfəndiyə də bəraət verilsə də, ona əsl bəraət 1982-ci ildə Heydər Əliyevin SSRİ-də anoloqu olmayan tarixi bir qərara imza atması ilə verilmiş, şairin cənazəsi “Sibir mədənləri dərinliyindəki katorqa məzarlığından Azərbaycana gətirilərək, doğulduğu Naxçıvanda torpağa verilmişdir. Cavidə Sibirə sürgün etmək asandı, onu oradan vətənə gətirməksə çox zordu. Heydər Əliyevin millətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə olan sədəqəti belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi və o, bunu etdi” [14, s.262].

Ümummillə lider Heydər Əliyev daima Cavid şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmış, yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: “Hüseyn Cavid Şər-

qin Şekspiri adlandırdılar, ancaq onu bəlkə də Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin ki, Cavidin “İblis” əsəri Hötenin “Faust”undan geri qalmır” [8, s.97]. Milli dəyərlərimizə sədəqət göstərən Heydər Əliyevin 59 yaşında Sibirə sürgün edilən Cavid – Türkcülərin ən dahisini, ən dühasını 41 il sonra, 100 yaşında vətənə gətirmə səbəbi də bu idi; onun vətənə qayıdışı bir tək Cavidin vətənə dönüşü deyildi, bu, milli duyğuya malik olan şəxsiyyətlərin hamısının cənazəsi-

nin, ruhunun, öz doğma vətənlərinə – Azərbaycana qaytarılmasıydı” [14, s.11].

Əli bəy Hüseynzadənin davamçılarından olan Cavid əfəndinin yaradıcılığında Türk dünyasının onurğa sütunu sayılan Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili, Türk əxlaqı və Turan ideologiyası bir bütündür. O, kiçik şeirində belə bu ideologiyayı – türkcülüyü, turançılığı yaşatmışdı. Cavidin həyatı bahasına yaşatdığı bu ideologiya günümüzdə də aktualdır” [11, s.248].

Nəticə / Conclusion

Şəxsiyyəti sənətini, sənəti ideologiyasını xarakterizə edən, xalqımızın ən çətin zamanlarında milli mənəvi dəyərlərimizi yad ünsürlərdən qoruyan və gələcək nəsillərə ötürən mütəfəkkir sənətkarın ədəbiyyatın, sənətin gücü ilə yaratdıqları dünən olduğu kimi, günümüzdə də bir-başına milli ideologiyaya xidmət etməkdədir. Çünki M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi, “türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokra-

tiyasının və islam sivilizasiyasının simvolu” olan 3 rəng – göy (türkcülük), qırmızı (müasirlik), yaşıl (İslam) qəlbi milli duyğularla coşub-daşan Hüseyn Cavid əfəndinin də yaradıcılığının əsasını – ruhunu təşkil edir. Göründüyü kimi, Cavid əfəndi böyük sənətkar olmaqla yanaşı, həm də böyük şəxsiyyət və böyük ideoloqdur.

Ədəbiyyat / References

1. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə, I c. – Bakı: Elm, 2007.
2. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə, II c. – Bakı: Elm, 2007.
3. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə, III c. – Bakı: Elm, 2007
4. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə, IV c. – Bakı: Elm, 2007
5. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə, V c. – Bakı: Elm, 2007
6. Cavid əfəndinin vürudu. “Azərbaycan” qəz., 9 Mart 1919, say: 52
7. Cavidə xatırlarkən (Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). – Bakı: Zərdabi, 2012.
8. Əliyev, H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. – Bakı: Ozan, 1999.
9. Əliyev, K. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm, 2008.
10. Əsgərzadə, L. Hüseyn Cavid və Şərq. – Naxçıvan: Əcəmi, 2005.
11. Əsgərzadə, L. Hüseyn Cavid və Ortaq türkcə ideologiyası / Priştina, Bal-tam türklük bilgisi, 2011, №15.
12. Əsgərzadə, L. Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavid / Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. – Bakı: Elm, 2015.
13. İsmailov, H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. – Bakı: Elm, 1991.
14. Hüseynov, R. Əbədi Cavid. – Bakı: Nurlan, 2007.
15. Hüseynzadə, L. Araz şahiddir. – İstanbul, 2008.
16. Məmmədli, Q. Cavid – ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. – Bakı: Yazıçı, 1982.
17. Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı, 1990.
18. Turan, A. Cavidnamə. – Bakı: Elm, 2010.
19. Turan, A. Cavid əfəndi. – Bakı: Araz, 2004.
20. Turan, A. Hüseyn Cavidin dildə birlik ideali. Turansam, 2009, say:1.
21. Zeynallı, H. XX əsrdə Azərbaycan-Türk ədəbiyyatı. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurn., 1930, №3, (B.A.D.F.T.İ).

Гусейн Джавид в исследованиях Мамед-Эмина Расулзаде

Лютвия Аскерзаде

Доктор филологических наук, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com

Резюме. В статье на основе конкретных фактов отражена солидарность Гусейна Джавида-эфенди, придерживавшегося в своём творчестве тюркско-туранской идеологии, с борцами за независимость М.Э.Расулзаде, Алибеком Гусейнзаде и другими своими единомышленниками на фоне происходящих событий. В своём письме из Стамбула он приветствовал провозглашение Азербайджанской Демократической Республики и с дальновидностью писал о «светлом будущем Кавказа», имея в виду и Азербайджан. В период существования Республики Г.Джавид продолжал учительствовать в Баку и издал совместно с А.Шаигом книгу «Уроки литературы». По мнению автора статьи, эту книгу следует оценивать как один из важных показателей убеждения Г.Джавида о необходимости составления учебника по всеобщей турецкой и азербайджанской литературе. В период Республики первой причиной включения в учебную программу темы о жизни и творчестве Г.Джавида было его близкое знакомство с основателями Азербайджанской Демократической Республики и особенно с М.Э.Расулзаде. Эта мысль находит подтверждение и в записках Гумрал ханым, дочери родственника М.Э.Расулзаде Сеида Гусейна. В статье со ссылками на интересные факты обстоятельно повествуется о том, что Гусейн Джавид был не только творческим художником с кипучей бурной любовью к своей нации, но и яркой личностью.

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, политический лидер, Мамед-Эмин Расулзаде, Гусейн Джавид, поэт-драматург